

Улас Самчук

**ЮНІСТЬ
ВАСИЛЯ ШЕРЕМЕТИ**

Роман

Київ
"ЗНАННЯ"
2014

Від автора

Умови і час, серед яких появляється ця книжка, змушують мене сказати кілька слів до читача. Твір був написаний перед війною. Та сама подія була головною перешкодою його появи в друку своєчасно. Надолужуємо втрачене зараз. І хоча темою твір досить далекий від наставляння та вимог нашого пекучого сьогодні, однак поява його в друку обумовлюється певною закономірністю.

Я ставив, і зараз ставлю, собі досить, як на письменника, виразне завдання: хочу бути літописцем українського простору в добі, яку сам бачу, чую, переживаю. Для цього маю свою вироблену концепцію, свою ідеологічну підмурівку і виконую своє завдання з послідовною черговістю.

Мені хотілося б в художньому вислові передати головніші етапи нашої, багатой на драматичні моменти, доби. Нам судилося бачити, чути і переживати більше, ніж можна було сподіватися протягом одного життя людини. Ми були свідками подій виняткових... Виняткових не тільки для нашого часу, але й для часу писаної історії взагалі. Не зашкодить також бути свідомим, що в сумі причин, що зумовили повстання цих великанських подій, велике місце займає наявність такого простого факту, як поява на кону історичної сцени нас, українців. Нас, як окремої історично діючої духовості, та всього, що з цим поняттям пов'язується.

Ця книга порушує невелику частину проблеми нашого українського сектора. Це низка питань з середовища молоді перших років після першої світової війни одної з наших провінцій. Я хотів наświetлити їх такими, якими бачили їх мої очі і якими чула їх моя душа. Без особливих окрас, без спеціальних “виховних тенденцій”, без “за” і без “проти”.

Єдиною моєю тенденцією було — бачити все, навіть моїх незначних героїв з далекого провінціального містечка, співтворцями їх епохи. Я хотів показати людей, які пізніше творили зміст того, що ми недавно пережили, в їх первопочатку. Не змушую читача і критика “бути вдоволеним”. Мені імпонувало б більше “бути правдивим”.

*Улас Самчук
Оффенбах, 21 березня 1946 року*

КНИГА ПЕРША

“НА ШКОЛИ”

По свіжій, чорній, тільки що розораній землі ступає людина. Це Федір Шеремета. Міцний, широкоплечий із сивастою підстриженою бородою та добре кроєним великим носом на худому, засмаглому обличчі. На ньому сіра від поту полотняна сорочка, виношений дірявий кашкет, обліплені землею, важкі чоботи. Повільно, ділово проходить він своїм полем, час від часу пробує тужавість землі та залишає за собою глибокі сліди.

Дещо далі від нього, уздовж межі сусіда Никанора, за плугом ступає юнак. Це Василь Шеремета, — середущий Федорів син. Сірі, кортові його штани до колін закачані, босі ноги мають барву землі, на шиї у нього завішені віжки, лівою рукою тримає чепігу, а правою вряди-годи помахує над утомленими кіньми довгим, хльостким батогом. Легкий західній вітер кошлає його густе каштанове волосся. Борозною за ним наввипередки, ніби на пружинах, стрибають галки та ворони.

Сонце, барви яєчного жовтка, не порушно стоїть на сіро-синьому тлі, над лісом, у тому місці, де над хвилястою лінією дерев, мов баня палацу, вивищується знана стара липа. Облита сонцем, листя її горить переливно і само випромінює тонке, ніжне, тріпотливе сяйво.

Погода поважна, згусла, суха... Одна з тих, що свідчить про передосінь, коли простори виповнює згущений суворий спокій, коли небо не дуже синє, але ствердле, мов добра, стара емаль,

коли в повітрі вібрують запахи, які дає розрита на-свіжо земля, зрілий овоч, дим чисельних огнищ, випари городів, де долежують свій час жовтогарячі гарбузи, доцвітають айстри, гвоздики, жоржини.

Тут ось побіч, на легкому схилі над шляхом, стоїть хутір. Довга, сіра, пошита соломкою дерев'яна клуня; причілкою до неї повітка з брамою, кутом до повітки цегляний хлів, що переходить у хату. Щоб відрізнити від хліва, її підбілено вапном. Праворуч і ліворуч від дороги огорожа з колючого дроту та молодий грабовий висад. За ним ряди овочевих дерев — яблуні, груші, сливи, окремо вишні.

Старий Федір Шеремета стоїть серед свого поля — дивиться направо, дивиться наліво. Бачить те й інше, чує звуки села, і від цього на обличчю його помітний спокій, рівновага, вдоволення. Його рухи підтверджують це саме. Вони повільні, потрібні, розумні. Він бачить поле, хутір, сад... Це все його, ним створене, ним покликане до життя. Отой хутір побіч... Це вже не його, але і це діло його рук. Він належить його старшому синові Сидорові. Ще не так давно це було також його, але Бог благословив... Діти росли... Старший син одружився і відділився від нього. З Богом... Маєш, ось тут твоє і працєю, як і я, у поті чола, край цю святу землю і жий собі, як живуть всі чесні люди.

А другий його син, середущий, оцей, що ви його бачите... Це ще підліток... Він також оре поле, але... Ні. З цього господаря не буде. Федір післав його “на школи”... Може, Бог дасть, вийдуть з нього люди, і звільнить він трохи місця отут, на цій скибі. Міцний хлопець, круглий, мов огірок, викроений по-батьківськи. Він ріс і виріс під звуки війни, що була ось тут під боком. Він пережив революцію у час, коли починає жити в тілі душа і коли вона бачить і чує більше, ніж коли інше...

Старий Шеремета вийшов на поле недаремно. Завтра рано син його відійде “на школи”, а сьогодні він ще ходить за плугом. Сонце ось-ось сідає, а треба було б йому якось підсапнути... Старий хотів би щось йому допомогти, але не випадає якось отак вирвати з руки чепігу, коли ще треба разів із десятків обійти кругом. Але досить і того, що старий тут, що він бачить, як син оре, що він йому співчуває...

А шляхом проходять люди. Здалека вітаються, збивають куряву, їдуть навантажені вози. Ще ось трохи і прийдуть сусіди. Всі вони знають, що малий Шеремета відходить завтра “на училища”. Ніяково отак не прийти і не поговорити наслідок... А так, знаєте, людина живе, як живе, як Бог вкаже, як там доведеться. З

дня на день, а там і роки минають... Це все-таки не проста річ, що отой Федір вигдав. Заманулося йому післати сина і так зробив.

Старий Миколай Жив'юк, добрячий товариш і Федорів сусіда, “цього не дуже то похваляє”... Воно то, як-не-як, а куди там вже нам, мужикам. Бог сотворив людей так: ти є пан, родився паном і ним будь. А ти є знов мужик, родився мужиком для гною і будь вдоволений. Старий Миколай має гарні сірі в яблуках коні, а це куди більше варте, ніж витрачатися на хлопчиська, що відбивається від ґрунту та йде тинятися по світі, мов той блудний син, що і про нього піп у церкві читає. Ні, ні... Старий Миколай ніколи такого не похваляв і похваляти не буде.

Але все-таки цього вечора він приходить перший. Ще сонце не встигло сісти, як він вже простав з поля. — Дайбоздоровля! — і подає свою тверду, куцопальку, мов прац, долонь, а потім крутить жовтими, як бурштин, пальцями цигарку з листа якоїсь священної книги і димить махоркою. Чого більше простій людині треба?.. Хвала Богові...

Розмовляють... Є про що. Про сівбу, про погоду, про врожай. Не нова це матерія, але вона ніколи не старіє. А коли вже стемніло, і Василь одводить на подвір'я коні, всі йдуть за ним. До них навинувсь ненароком Данило... Все більше розумів. Незабаром прийде й Никанор... Слово за слово... Про се і про те... Хтось там почув щось “з казет”. Всі заходять до хати, а останнім входить Василь. Він ще мусів обчистити начиння, занести коням на ніч, напоїти їх, підстелити свіжої соломи. А тепер він, як зовсім дорослий дядько, кожному тикає брудну руку і вітається “дайбоздоровля”... І дядьки вже всі знають, що то тут сьогодні діється. Вони тут зовсім непрохані, але це не значить, що вони прийшли сюди тільки заважати. Ні. Вони прийшли щось сказати, щось послухати. Ось Василь при всіх скидає заштінілу сорочку. Мати наливає до ночовок теплої води і кладе кусень рябого мила. Іншим разом вона б того мила отак не поклала. Мило потрібне до білизни, а не на те, щоб вмиватися, але то вже сьогодні такий день. Василь недаремно вимиває не тільки носа і біля носа, а й голову, і спину, і під похвами, все то він вимилює так, ніби хоче лишити тут весь бруд і вийти у світ чистим. Залишаються тільки при ньому мозолі на руках, смага на обличчю... Але їх уже ніяким милом отак просто не змиєш...

Мати готує вечерю. Спідниця підтикана, рукави позакачувані, голі руки виглядають, як дві копистки. Такі вони гніді та сухі. З-під очіпка вибивається кілька пасм сивастого волосся. Але вона не має на все часу. Син завтра йде отуди десь, Господь знає куди,

треба йому щось спартолити. Якогось там коржа з білої муки, якихось розбити пару яєць... Хай хоч раз поїсть того ліпшого. А то все чорний хліб, та чорний хліб... Та огірки, та цибуля, та іноді той шматок сала... Господи, Господи... Такі витрати, що страх один... Але що ж зробити? Раз треба, то треба...

Так, школа то велика річ. Миколай Жив'юк сам того не “похваляє”, але що тут скажеш? Все-таки то велика річ. Туди отак не підеш, як до корчми. Зайшов, сів і сидиш. Там треба знати, що й до чого. Чоловік мусить там фасон показати... І чобота вичистити, і носа, як слід, хустинкою витерти...

— От, приміром, коли я був на службі... Мій офіцер каже мені: у тебе, Ніколай, руки, как граблі... — І Миколай показує свої руки. — Що ж, кажу... Мужик родиться з такими руками, а піп з іншими. Кожний має свої руки... Хто до чого... Мені треба гній возити, то добрі мені й такі...

— Та ти, каже він, хоч вимий їх... Ні, нащо, кажу, мило тратити. Я краще за ті гроші пачку корішків закурюю... А коли помру, то чорт тільки ногою тупне, як побачить такого. Навіть до пекла не приймуть...

— Но, но... Воно так і не так, — озивається Данило, і на цьому кінець. Більше він не сказав, що є так, а що не так. Миколай подивився на нього і каже далі: — У святій евангелії написано: у поті лица твого будеш їсти хліб свій. Сам Бог так сказав. І я вам кажу: найсолодший той хліб, що їється у поті лица.

— Но, то звесно, — буркнув байдуже Никанор.

— Звесно, — підтакує Миколай. — Так... А чи всі це хочуть сповняти прикази Божі і закони, написані на небесах... Я ото їздив за більшовиків, і гагітатор мені каже: Богові!.. А що тобі, каже, Бог ковбаси чи чоботи дасть? А я йому кажу: я молюся не для пищі тілесної, а для духовної... Ага. Ти, значить, каже, не хочеш работать... А я йому показую свої руки. На, дивись, сучий пасинку!.. Хто не хоче работать, я чи ти... У тебе руки білі, а у мене чорні... Я Бога шаную і так роблю, як він сказав... Ми, каже, за трудовою народ! А я йому на те: за трудовою, щоб самим не трудитися. От, кажу, легше носити оту люшню, оту твою винтовку, ніж день махати косою... Я бачив, як тягали Виноградова, бо в нього були білі руки, а спрашується: чому не тягали того безбожника, що мав також білі руки? Виноградов усе-таки дохтор. Це знає всяк... А тамтой?..

— Та, то звесно, — буркнув знов Никанор. Миколай дивиться по черзі на всіх. Він шукає співчуття на свої слова. Він дивиться також на Василя, як той сидить при миснику і спокійно вечеряє,

ніби всі ті розмови не про нього. А хочеться Миколаєві знати думку того вченого хлопця. І Миколай переводить на інше.

— Н-ну, а що там по газетах? — питає він зниженим голосом. Василь не відповідає відразу. Треба й собі поважний тон втримати...

— Та, — каже він, не дивлячись на Миколая, — ніби мають бути вибори... До польського сейму...

— Е, — махнув рукою Миколай. — Не вірю я, щоб тая Польща вдержалась... — Не мала, як кажуть, баба клопоту, то купила поросля... Той “за трудящий народ”, а той за “нетрудову буржуазію”... Еет! Все, щоб тільки людей обдурювати... Найліпше, коли був цар...

І Миколай перескакує на свого коника, як то було за царя. І все було. І люди добре жили. А тепер ось... А, що й казати. Дядько сердито спльовує. Никанор мовчить і тільки підбуркує — те, то се, в залежності від мови. Коли Миколай сердиться, що зробили революцію, Никанор ворухиться сюди-туди, мов морж, і кидає, дивлячись у землю.

— Та, що й говорить... Тьомний елемент! — це стосується до народу, що робив революцію. Василь інколи щось своє додає. Але він хоче вже дуже спати. Прокинувся вдосвіта, цілий день орав. Завтра знов раненько вставай. У хаті повно диму. Вже спеклися коржі, і добре було б, щоб ті філософи пішли уже собі. Але вони не йдуть. Вони не купують часу, і ніч для них не є щастя. Цигарка зникає за цигаркою. Слова, хоч скупі, але все-таки поволі вириваються і вириваються... Василь бере свій дерев'яний, пофарбований гнідою барвою, сундучок. Він складає туди свої пожитки, все, що має, — кілька фотографій своїх товаришів, невеличку зв'язочку листів. Кілька випадкових книжок, як “Востров Син”, чи брошура про демократію та соціальний устрій. Старі зшитки його щоденників, історія Грушевського, другий томик Кобзаря, виданий у Петербурзі, кілька підручників: Малініна і Буреніна, Кісільова, Лєсгафта... І після цього Василь не зважає на дядьків, каже всім добраніч і виходить.

Прекрасна ніч. Передосіння, зоряна, з чітким виразом часу, насторожена і одночасно спокійна. На полях ще десь співають. Це знані обжинкові пісні, які так любить Василь. Вони прості, одноманітні, але у них відчувається сива давнина. Здається, то співають предки... Василь спить ще у клуні, але він не йде, як звичайно, спати. Він наперед обходить подвір'я. От дивна річ. Нічого він тут не має, а все-таки не легко — отак взяв, та й відкинув. Завтра раненько він все те лишає і їде не так далеко. Лишень до повітово-

го містечка, яких-небудь п'ятнадцять кілометрів. Але все-таки він лишає. Він тут виріс, і тут глибоко вросло його коріння. Ніч. Навколо розкидані хутори. Кожний з них врослий у твердь землі. Стежки й дороги втопані своїми людьми. Там он межі батьківських піль, дерева, сад, що кожної осені приносить овоч...

Василеві треба йти спати. Ні, він ще не все зробив. Йде на город, у сад. Нічого тут цікавого. Звичайний город, звичайний сад. Висохле бадилля маку, розставлені коноплі, порозкидані між буряками та огірками гарбузи. Такий само звичайний і сад. Яблуні-ранети, яблуні-папіривки, сякі і такі, а на них овочі ростуть собі і доспевають... Василь у всьому щось знаходить для себе. Це таємниця його. Він того нікому не прозрадить, та й питати його ніхто не буде. Просто любить і все...

На заході, де зайшло сонце, стоїть барвиста заграва. Ядерні поодинокі зорі горять на темному небі. Деревата стоять непорушно і поважно, мов лицарі на варті. Тиша й не тиша. То там, то там порушує щось її. Людський голос, гавкіт собаки, посвист якоїсь пташки. А все те разом гарне і своє...

Василь вертається. Поволі йде до своєї клуні. Зі скрипом відчиняє великі тяжкі двері. Там міцний запах свіжого збіжжя, яке навозив сюди Василь. Напомацки знаходить своє лігво і лягає. Робиться тихо, тільки все ще інколи виривається з хати сміх дядьків або десь під стріхою заворушиться сонний горобчик.

Дядьки ще не розійшлися. Вони все сидять, бо для них час не міряється годинами. Сон для них — річ не купована, а коли зійдуться сусід з сусідом, то не можна ж отак на галай-балай, плюнув і пішов. Треба знати порядок, честь, що й до чого, треба сказати всі слова, треба поділитися кожною думкою, висловити ще й ще те, що було і поміркувати над тим, що прийде. Це не так просто...! Ні, ні... Це життя, сільське життя, мужицьке...

А Василь вже лежить горілиць на соломі і дивиться в темряву. Думає. Про що? О, є про що. Про батька, що залишиться без помічника, про меншого брата, про те, що чекає його там, про школу, директора, про учительку французької мови, з якою мав окремі розмови, про те, чи вдасться скласти іспит з латини, про товаришів і про безліч, безліч таких ось справ, які не дають можливості відірватися від землі та земного, щось забути.

Надворі ніч, темрява, зорі, тиша. Василь іноді вслухається, ніби бажає почути новий звук, ноту доквілля... Нічого немає. Село є село, і всі його звуки завжди ті і завжди незмінні, і немає ні кінця, ні початку...

* * *

Такого ранку Василь не забуде. Він увійшов до нього і там десь в його душі застиг з усім, що мав. З барвами, тонами, цілим настроєм. Щось змінилося. Були ж роки і до цього часу. Так само їхалось до школи, але цей рік має нове. Василь вже думає. У ньому є щось дуже живе і до безмежності вражливе. Недаремно через його уяву пройшли постаті Достоевського, Дікенса, Гоголя, ті випадкові гості, яких він зустрів і впустив до себе.

Прокидається і встає одразу. Сонце проривається крізь щілини клуні. Чути гомін курей і худоби. Чути “отченаш”, що його проказує вголос мати. Вона ходить, щось робить і при тому молиться. Перед пороговим каменем стоїть високо вимощений пшеничною соломою віз. Батько виносить і дбайливо кладе мішки, мішечки... Там борошно, там крупи, там сало. Одягу зайвого не має. Малий клуночок з доморобною білизною і це все. “Сундучок” його гордо і невидібно лежить на соломі і тільки невеличка чорна його колодочка вказує, що там зберігаються скарби. Ключик від того символу висить, прив’язаний до паска Василевих штанів.

Мати вже зварила юшку з курки... Коли вона встала? Ну, як заспівали другі півні, то й встала... Треба розпалити, зварити, приготувати. Оглядатись немає на кого. Заманулось ото батькові посилати отого шмаркача до “училіщів”... Святий Бог знає, що то з нього вийде... Але тепер вже не порадиш... Хай вже їде, хай вчиться... Господоньку, мати Пречиста — і що він там вчить, і на що воно кому потрібне...

Василь снідає. Вже прибраний, мов на параді... Вже не той Василь, що його кожний день бачать. Здається, що він вибрався до церкви чи щось... Вже він і шюю вимив, і волосся намочив, і чесав його довго на всі боки, і з-під нігтів бруд виколупав, і довго на долоні з мозолями дивився... Їх не відмиєш, вони вросли глибоко, ніби хтось понакапував туди воску.

Чоботи також ваксував і виглянсовував щіткою. Френча свого вирівнював, як тільки міг, шкода, що мати не має праски, щоб трохи його випрасувати. Одразу інакше виглядав би... Але вистачить і так...

Снідав не довго. Мати одразу накинулась:

— Ото мені ідець... Бач, вже запанів... Їж! — Не було в цих словах ніжності. Мати цього не знає. Зате в очах її повно турботи, повно жалю. Дивиться вона на сина не з одного боку. Бачить вона все: те, що зовні, і те, чого звичайне око не бачить: — Їж, кажу тобі! Хто то тебе там нагодує. Там поклала трохи коржів... Буде до чаю... Ах, ті мені чаї! Нудно мені від них. Чаями ситий не будеш...

Молока пляшку вложила також, але хіба то на довго вистачить... Як дозволить робота, то на другий тиждень старий знову щось привезе... А ти там не дуже роздавайся!..

Василь не відповідав. Встав і перехрестився на образи. У матері робляться очі вогкими. Якось так дивно... Вона знає, що син не їде за море... Знає також, що він мусить їхати, але... Ах! Що тут допоможуть слова. На дворі вже тупають і пирхають коні. Вже і менший брат устав, і сестричка бігає по лавах, і батько вже цвьогнув кілька разів батою.

— Будьте здорові, мамо! — несподівано вирвалось у нього, похапцем поцілував матері руку і вийшов. Немає часу зволікати. Батько сів на віз, Василь уместився біля батька, коні рушили, колеса покотились... Мати стоїть на порожньому камені і хрестить їх на дорогу. З її очей виразно виступають сльозини і котяться по зморщених щоках десь на груди чи на камінь... Гарячі, від самого серця, єдині материні сльози!

Батько і син їдуть. Сонце зійшло і піднялося. За возом зводиться курява. Коні біжать весело, їх голови підняті, вуха нагострені. Зустрічають сусідів. — Дай — бо — здоровія! — Коні зупиняються. — Та що? Їдете вже! — Та їдемо! — Значиться до школи? — довго немає часу розмовляти. В'їо! За селом батько і син їдуть мовчки. Лиш іноді батько покаже батою на те чи інше поле, чи якийсь хутір. — Дивись. Вже і зябля поорана. Або: — І чому він не позвонить ті копи. Думки його все біля того самого вертяться. За дві години під'їжджають до міста. Починають зустрічати інші підводи. Дорога брукована круглим камінням, колеса грюкотять, що й голосу не чути, воза мало не розтрясе. Місто лежить у долині. Спочатку видно лиш приміське село, гору з руїнами замку та кілька білих будиночків, розкиданих на схилах гір. Поволі, все більше, виринає місто. Виходять жидівки, хриплими голосами питають, чи є щось на продаж, сухими кістлявими руками чіпляються за люшні.

— Одчепись, як не хоч дістати! — поважно вигукує старий Федір і байдуже їде далі.

Ось великий колодязь, ось поверховий будинок і напис "Споживчий склеп". Вузькі, нерівні хідники, по них пішоходи. Всі написи польські. Інколи зустрічаються військові з орликами на чотирикутних шапках... Містечко повільне, півсонне, далеке від світу, але Василеві видається, що це середина всього, що тільки є на землі. Він ще не був ніде далі. Він знає, що є десь великі міста, але все те тільки в географії Вуліха чи на поштових листівках.

Справжнє лиш те, що бачать очі. Це є також шматочок міста, і тим часом хай вистачає.

Біля костелу проти ресторану з написом “Уділ” Федір повертає вліво. Ще пару хвилин, і вони на місці.

Невеличкий будиночок на вулиці Костельній. Тут буде мешкати Василь Шеремета. Мешкання вже замовлене, господиня їх чекає. Вхід до кімнати через шкляний ганок та вузький коридорчик. У кімнаті чисто... Всі меблі прості, тверді, але чисті, поліровані. Посередині хати великий ясеневий стіл, над столом висяча бронзова нафтова лампа, кругом стола чотири стільці, праворуч комод з гіпсовими фігурками Толстого і ще якогось добродія в англійському капелюсі. Над комодом велике люстро в позолочених рябцях. Біля передньої стіни тверда канапа, збоку біля входу розкладне ліжко...

Старий Федір не часто заходить до тієї хати. Йому тут трохи ніяково. Трохи воно тут затісно та й зачисто. Його чоботи не для таких помостів. Він краще вже постоїть біля воза, або піде десь на місто та розглянеться що тут по чому... Для нього самі турботи. Треба грошей, треба муки, треба сала. Вчитися то вчитися, але на цьому не кінець. За все треба платити. Тут тобі шклянки води ніхто не дасть задурно. Старий підкладає коням та йде на вулицю, на ринок, до свого жидка Фройка, до всіх, хто з ним має якісь торговельні справи, яким Федір возить пашню чи худобу на продаж. Фройкові він сказав: — Ага... Оце привіз до школи свого малого... Часом йому пару марок бракне... То ви вже його, Фройку, того... Ну, дайте йому... Я приїду, то верну... Тільки не дуже щедро...

Фройко, розуміється, обіцяв все зробити...

— Добре, добре! Не бійтесь, дядьку Федоре! А чого він там буде вчитися?

— Чого буде? — не одразу відповів Федор... — Та всього по троху...

Коли Федір вернувся, Василь вже не був сам. Приїхав його приятель Євген Лискевич. З ним приїхала його сестра Тетяна. Євген — син священика. Господиня почала швидше звиватися, принесла обід, запропонувала чаю. Василь швидко міняється. Чується щось зовсім інше, ніж було дома, з мамою, з татом. Мабуть, це таки є те місто, те зовсім інше. Не дурно старий Федір відмовляється заходити до хати, відмовляється від обіду і від чаю. Нащо йому все те? Він чує себе тут зайвим. От хіба вже син... Хай він там між тими людьми дає собі якомсь раду, а я вже старий для того, щоб путати себе, щоб привчатися до чогось нового...